

JÓZEF JAROSZ

Wrocław, Polen

Zarys historii paremiografii duńskiej w XVII wieku

1. Tło historyczne

Pierwsza połowa XVII wieku to czas rządów króla Christiana IV (1588–1648), na które przypada długoletni okres pokoju zakłócony jedynie krótkotrwałą wojną ze Szwecją (1611–1613), zwaną wojną kalmarską. W pierwszych dziesięcioleciach obserwuje się ożywienie gospodarcze królestwa: rozwój handlu, miast duńskich, rozbudowa floty handlowej i wojennej. Powstawały kompanie handlowe, manufaktury, rozbudowano port w Kopenhadze i w mieście Helsingør. Animatorem życia gospodarczego i rozwoju budownictwa był król Christian IV. Z jego inicjatywy wzniesiono wiele budowli barokowych, które do dzisiaj zdobią duńską stolicę: budynek giełdy (Børsen), Zamek Rosenberg (Rosenborg Slot), Okrągłą Wieżę (Rundetårn) z obserwatorium astronomicznym oraz Kolegium Regensen. Dzięki swej pasji budowniczej monarcha wznosił Zamek Frederiksborg na północ od Kopenhagi oraz założył miasta: Christianshavn na przedmieściach stolicy, Christianstad po drugiej stronie Sundu, Glückstad na północ od Hamburga oraz Christiania w pobliżu zniszczonego pożarem Oslo (Kjersgaard 1983:27). Okres rozwoju gospodarczego nie trwał jednak długo, a późniejsze wojny osłabiły kraj od wewnątrz i w stosunkach międzynarodowych. Zatargi ze Szwecją pozbawiły na zawsze części terytoriów duńskich na Półwyspie Skandynawskim: Skanii, Blekinge i Halland. Za panowania następcy Christiana IV, króla Fryderyka III, Dania stała się państwem absolutnym, a pod koniec XVII wieku weszła w posiadanie kolonii w Archipelagu Antylskim (Ameryka Środkowa) (Czapliński / Górski 1965:216).

Zmiennym losom politycznym i gospodarczym towarzyszył rozwój w innych dziedzinach życia społecznego. Uniwersytet w Kopenhadze, założony w 1479 roku, zyskał na znaczeniu i stał się centrum naukowym Północy. Kontynuowane

były badania astronomiczne zapoczątkowane przez pierwszego duńskiego astronoma Tycho Brahe (1546–1601), który zyskał międzynarodowe uznanie. Do wybitnych umysłów w tej dziedzinie należał Ole Rømer (1644–1710), profesor astronomii, fizyk, reformator, rektor uniwersytetu. Prowadził badania nad prędkością światła, ustalił także skalę temperatur znaną jako skala Rømera, był zaangażowany w ujednoczenie systemu miar i wag w całym państwie, wprowadził kalendarz gregoriański. Astronomią i matematyką zajmował się również inny profesor uniwersytetu Christen Sørensen Longomontanus (Christen Sørensen Lomborg) (1562–1647). Spośród przedstawicieli nauk medycznych warto wymienić lekarza i profesora medycyny oraz teologii Caspara Bartholinie (1658–1738), a także jego synów i krewnych, którzy tworzyli dynastię naukowców, a 12 z nich było profesorami na Uniwersytecie Kopenhaskim. Na pierwszą połowę XVII wieku przypada okres działalności Ole Worma (1588–1654). Ten runolog, mineralog, botanik i badacz Eddy wszedł do historii nauki jako twórca skandynawskiej archeologii (Kaszyński / Krysztofiak 1985:34).

Dobra atmosfera sprzyjała rozwojowi humanistyki. Duńska literatura w XVII wieku odpowiada pod wieloma względami produkcji literackiej w innych krajach europejskich tego okresu. Trudno jednak znaleźć nazwiska czy przykłady dzieł, które wyszłyby poza granice Królestwa Danii. Na omawiany okres przypada rozkwit liryki religijnej, psalmów i hymnów. Bogatą spuściznę pozostawili po sobie biskup Anders Christensen Arrebo (1587–1637) oraz Thomas Kingo (1634–1703), który był autorem prawie jednej czwartej psalmów w oficjalnym królewskim śpiewniku „Salmebog”¹. Cechy literatury barokowej przeszczepił na duński grunt Søren Terkelsen (zm. 1657), który czerpał wzorce z literatury niemieckiej. Popularnością cieszył się Anders Bording (1619–1677), autor sielanek, poezji miłosnej, pieśni biesiadnych – literatury prezentującej polot i elegancką formę barokową. Bording był od 1666 roku (na życzenie króla) wydawcą pierwszego duńskiego czasopisma „Den danske Mercurius”. Mogens Skeel (1650–1694) podjął pierwsze próby stworzenia rodzimych utworów dramatycznych dla założonego w 1669 roku w Kopenhadze teatru. Do historii literatury weszli również twórcy pamiętników: Leonora Christine Ulfeldt (1621–1698), córka króla Christiana IV, Johan Monrad (1638–1709), Jens Bircherod (1658–1708) i inni (Kaszyński / Krysztofiak 1985:36). Z inicjatywy Mathiasa Motha opracowano koncepcję i podjęto pracę nad sporządzeniem słownika języka duńskiego. Peder Syv (1631–1702) opublikował pierwszą gramatykę duńską w języku ojczystym „Den danske Sprog-Kunst eller Grammatica” (1685) oraz wiele rozpraw językoznawczych i obszernych zbiorów przysłów (Bricka 1903 XVII:28)².

¹ ‘Śpiewnik’ (dosł. ‘księga psalmów’). Pieśni obu psalmistów odnaleźć można we współczesnych śpiewnikach. W oficjalnym wydaniu „Den danske salmebog” z 1956 roku są dwa teksty Andersa Christensena Arrebo oraz 93 pieśni Thomasa Kingo. O ile nie zaznaczono inaczej, wszystkie przekłady z języka duńskiego pochodzą od autora artykułu.

² Sylwetka Pedera Syva oraz jego dorobek będzie przedmiotem oddzielnego opracowania.

2. Skromne początki

Wiek XVII to również okres znacznej aktywności miłośników i uczonych zainteresowanych zbieraniem, opracowywaniem i publikacją przysłów. Wiele słowników ukazuje się drukiem, część dorobku ówczesnych przysłowioznawców pozostało jednak w rękopisach. Taki też los spotkał zbiór, który, zachowany w rękopisie i przechowany w Bibliotece Królewskiej w Kopenhadze, nigdy nie doczekał się wydania w formie książki. Materiał opracował Søren Andersen Vedel, syn znanego historyka Andersa Sørensen Vedela. Autor pochodził z Ribe, po ukończeniu studiów w Niemczech we Frankfurcie i Heidelbergu oraz uzyskaniu tytułu magistra został rektorem Akademii w Sorø w 1608 roku. Od 1616 roku był proboszczem parafii przy katedrze w Ribe, zmarł w 1653 roku. Rękopis, opatrzony nazwiskiem autora (*Severinus Andreae Rispensis Soræ 1609*), to zestawienie około 100 przysłów opracowane przez prawie 22-letniego rektora (Kjær / Holbæk 1969:105). Poszczególne przysłowia pochodzą z języka potocznego, co zaznacza sam autor w sformułowanym po łacinie tytule. Ponieważ zbiór nie doczekał się publikacji w epoce, w której powstał³, można wnioskować, że nie był znany późniejszym czołowym badaczom i wydawcom przysłów, jak np. Peder Syv (1631–1702), Christian Molbech (1783–1857) czy Edvard Mau (1808–1885)⁴.

Z poważnym problemem borykali się badacze innego rękopisu. O ile jego autor – Anders Sørensen Vedel – umieścił swoje nazwisko na stronie tytułowej, o tyle kłopotliwe było ustalenie daty sporządzenia opracowania. Jednak powoływanie się na ten zbiór w innych datowanych tekstach pozwoliło ustalić czas powstania na około 1614 rok, czyli na krótko przed śmiercią autora w 1616 roku. A.S.Vedel był przede wszystkim historykiem i działalność w tej dziedzinie zapewniła mu stałe miejsce w historii nauki duńskiej. Tytuł magistra zdobył w Niemczech na uniwersytecie w Wittenberdze. W roku 1575 ukazał się w Kopenhadze jego przekład z łaciny na duński dzieła Saxo Grammatikusa „Gesta Danorum: Den danske Krønike, som Saxo Grammaticus skrev, nu først af Latinen oversat og forbedret”⁵ (Winkel 1881 I:183). Cztery lata później wydał kolejne dzieło istotne dla badania historii państwa i narodu duńskiego, a mianowicie historię kościoła Adama z Bremy obejmującą okres od 800 do 1070 roku. Trzecim głównym dziełem Vedela był wydany w jego własnej drukarni w Ribe zbiór pieśni ludowych

³ Pełny odpis Hakona Grünera Nielsena z niniejszego zbioru zachował się w „Dansk Folke-minde-samling” (DFS) 1931/18.

⁴ Wymienieni badacze są autorami monumentalnych zbiorów przysłów w swoich epokach, stąd przy omawianiu zagadnienia recepcji zwykle powołuje się na ich compendia.

⁵ Pełny tytuł oryginalny brzmiał: „Den danske Krønike som Saxo Grammaticus screff nu først aff Latinen udsæt, flittelige offuerseet oc forbedret aff Anders Søffrinssøn Vedel” (‘Kronika duńska, którą spisał Saxo Grammaticus, teraz po raz pierwszy pilnie z łaciny przetłumaczona i poprawiona przez Andersa Søffrinssøna Vedela’). Ponowne wydania miały miejsce w 1575, 1610 oraz 1851.

„Hundredvisebogen”⁶ z 1591 roku o rozbudowanym tytule: „It Hundrede vduaalde Danske Viser, om allehaande merckelige Krigs Bedriff, oc anden seldsom Euentyr, som sig her vdi Riget, ved gamle Kemper, naffnkundige Konger oc ellers forneme Personer begiffuet haffuer, aff arilds Tid indtil denne neruærendis Dag”⁷. Vedel podjął się bardzo ambitnego zadania opracowania historii Danii od czasów najdawniejszych po współczesność. Projekt wspierany był przez duński rząd, jednak kiedy po kilku latach pracy wyniki były niezadowolające, odebrano mu to zlecenie i powierzono innemu dziejopisowi (Bricka 1904 XVIII:296). Jego zbiór przysłów, obejmujący około 850 numerów, odgrywał specyficzną rolę w dorobku badacza, gdyż powstał przy okazji studiów z dziejów państwa i narodu. Przysłowia wprawdzie nie stanowiły źródeł faktów historycznych, były jednak środkiem stylistycznym i retorycznym wykorzystywanym przy opisie losów skandynawskiego królestwa. Zbiór przysłów w zasadzie nie był nawet przeznaczony do publikacji, służył on bardziej jako podręczny słownik, z którego Vedel czerpał materiał, by uświetnić swoje rzemiosło pisarskie. Historyk najwyraźniej darzył paremie szczególną atencją, znamiennym wydaje się bowiem fakt, że w przekładzie dzieła historiograficznego Saxo Grammaticusa Vedel używa więcej przysłów niż łaciński tekst oryginalny (Kjær / Holbæk 1969:119). Uczony nie tylko wplatał dodatkowe przysłowia w duński przekład, lecz umieszczał je również na marginesie, by tym samym pełniły funkcję komentarza, wzmocnienia narracji i ubarwienia relacji Saxo, podkreślały erudycję pisarza oraz jego kwiecisty styl.

Część materiału zgromadził autor sam z przekazów ustnych. Jak wykazują badacze, wiele z przysłów w zbiorze Vedela pochodzi z wcześniejszych opracowań wydanych drukiem. Niewątpliwie jako źródła służyły mu zbiory Pedera Laale oraz „Problemata”⁸. Brak jest pewności odnośnie do innych materiałów źródłowych. Najprawdopodobniej były to rękopisy, które zaginęły (Kjær / Holbæk 1969:120). Przysłowia Vedela zawdzięczają swą recepcję wspomnianemu Peterowi Syvemu, badaczowi i kluczowemu dokumentaliście duńskiej tradycji paremiograficznej XVII wieku. On rozpowszechnił je wiele lat po opublikowaniu swego drugiego zbioru zatytułowanego „Paralipomena ex Proverbiis” (‘późniejsze uzupełnienia, dodatek do większej publikacji’) i tym samym udostępnił czytelnikom 225 przysłów Vedela, które weszły do obiegu naukowego folklorystów i paremiologów kolejnych stuleci.

⁶ ‘Księga stu pieśni’.

⁷ ‘Sto wybranych duńskich pieśni o różnego rodzaju czynach wojennych i innych niezwykłych przygodach, które wydarzyły się w królestwie, za sprawą doświadczonych wojowników, znanych królów i inaczej wybitnych osób, od niepamiętnych czasów do dnia dzisiejszego’.

⁸ Dzieło Pedera Laale „Parabolae” było pierwszym drukowanym słownikiem łacińsko-duńskim. Publikacja zawierała 1204 pary przysłów i cieszyła się niebywałą recepcją wśród paremiografów wszystkich epok. Opracowanie „Problemata” jest omówione w dalszej części niniejszego artykułu.

3. Pod wpływem numerologii

Trudno zaklasyfikować jako typowy słownik przysłów kolejne omawiane tutaj opracowanie. Twórcą oryginalnej kompilacji jest pochodzący z północnej Jutlandii, z okolic Struer i Skive, Poul Enevoldsen⁹ (1557–1643), który przez ponad 57 lat był proboszczem w Gamtofte na Fonii (Sørensen 1977:127). Autor określa w przedmowie swój przyczynek mianem „Farrago”, to znaczy ‘mieszanina, składanka, zbieranina’. Kompilacja składa się z maksym, przysłów i innych wypowiedzi, których treść wiąże się z liczebnikami 1–10, a jej celem jest ukazanie natury i znaczenia liczb we wszechświecie. Punkt wyjścia stanowi refleksja nad kwantytatywnymi cechami substancji, przedmiotów i zjawisk, jak policzalność, możliwość pomiaru, ograniczona rozciągłość czasowa. Refleksji towarzyszy przekonanie, że wszystko jednak, to co widoczne i niewidoczne, opiera się na zasadach wielkości wymiernych, to jest rozmiar, waga i rozciągłość czasowa są nieodzownymi parametrami do porównywania pojedynczych przedmiotów i zjawisk w naszym uniwersum, dlatego należy ludziom zwrócić uwagę na znaczenie liczb (Sørensen 1977:125). Według autora wszechświat składa się z trzech sfer. Pierwsza z nich to ziemia, nacechowana zmiennością i przemijaniem. Dla niej istotna jest liczba 4, odpowiadająca czterem żywiołom. Obszar środkowy, niebo, cechuje zmienność i nieprzemijanie (wieczność). Tu widać związek z liczbą 7, odpowiadającą liczbie planet, oraz z liczbą 10. Sfera najwyższa, niezmienna i odwieczna kraina błogosławionych, związana jest z liczbą 1. Wszystkie trzy sfery łączy liczba 3. Warto zatem zastanowić się nad językowym ujęciem liczb w przysłowiacz i innych wypowiedziach, gdyż jest to nie tylko ciekawe, lecz i pożyteczne. Koncepcja opisu znaczenia liczb, według którego wszystkie rzeczy i pojęcia (jak sprawiedliwość, dusza, rozum) dają się wyjaśnić liczbami lub ich systemami, nawiązuje do opracowań Arystotelesa. Liczby są kluczem do zgłębienia struktury wszechświata, ponieważ potrafią one nie tylko przynieść szczęście, lecz także być źródłem nieszczęścia (Sørensen 1977:125). Ten bazujący na arytmetyce i numerologii rękopis, który sporządzono zimą na przełomie 1606/1607 roku, po łacinie i częściowo po duńsku, jest odzwierciedleniem zainteresowań naukami doby renesansu. Rękopis, liczący 90 stron, niemal bez poprawek ukończony został wiosną, o czym świadczy data w przedmowie autora: „7 maja 1607” (Sørensen 1977:129). Materiał paremiologiczny pochodzi częściowo z Biblii, częściowo z pism antycznych, z ówczesnych źródeł naukowych oraz z wiedzy potocznej (Sørensen 1977:125). Sama koncepcja takiego monotematycznego potraktowania materiału paremiograficznego miała już wcześniej zastosowanie¹⁰, stąd można przypuszczać, że „Farrago” jest reakcją na pewien uchwytny trend

⁹ Nazwisko pojawia się również w dwóch innych formach używanych przez niego samego: Paulus Enualdius oraz Paffuel Enndwold (Sørensen 1977:127).

¹⁰ Przykładem mogą być opracowania z Niemiec: Peter Lindeberg „De numerorum nobilitate” (1591) oraz Włoch: Peter Bunge „Numerorum misteria” (1618).

w piśmiennictwie europejskim i duńskim odpowiednikiem wcześniej powstałych opracowań numerologicznych w innych krajach. Utwór napisany jest po łacinie w charakterystycznym dla renesansu stylu rozpraw naukowych, noszącym cechy encyklopedyzmu (Sørensen 1977:126). Najcenniejszym jednak elementem jest duńskojęzyczny materiał językowy użyty do ilustracji charakteru liczb. Część z przysłówkami podzielona jest na 10 rozdziałów, z których każdy ogniskuje się na materiale językowym dotyczącym jednej liczby. Obok przysłów figurują przy poszczególnych liczbach cytaty z materiału folklorystycznego: z tekstów pieśni ludowych, podań, baśni oraz zagadek. Całość przypomina opracowanie mające na celu uchwycenie językowego obrazu liczb w ówczesnej duńszczyźnie. Najwięcej materiału zgromadzono dla liczby 2. Niewiele właściwych przysłów udało się zgromadzić dla liczb 1, 3, 4, 5 i 6. Prawie zupełnie brak materiału przykładowego dla 7, 8 i 9, dla których sięgnięto jedynie po ekscerpty z Biblii.

Poniżej przytoczono przykładowe przysłowia i inne wypowiedzi (w oryginalnej pisowni) dla wybranych liczb:

- a) Liczba 1: *Træet falder icke for det første Hug* ('Drzewa nie powalisz jednym uderzeniem');
- b) Liczba 3: *Tre Blaa løffuer ere Danmarckis Vaaben* ('Trzy niebieskie lwy są herbem Danii');
- c) Liczba 4: *Fire slags folck søger menlig till marcket. 1 De der ville selle, 2 De der ville kiøbe, 3 De der ville stire, 4 De der ville stiele* ('Cztery typy ludzi przychodzą na targ: 1. Ci, którzy chcą sprzedać, 2. Ci, którzy kupują, Ci, którzy chcą popatrzeć, 4. Ci, którzy chcą ukraść');
- d) Liczba 5: *Tre gange fem vintre gammel dreng er Sin egen Værge* ('Chłopak, co ma piętnaście wiosen (dosł. trzy razy pięć zim) jest swym własnym opiekunem');
- e) Liczba 6: *Sex gange fire timer, gjør enn Naturlig dag effter Himmelens omløb vdi 24 timer* ('Sześć razy cztery godziny czyni naturalny dzień po obiegu nieba przez 24 godziny');
- f) Liczba 7: *Gud velsignede den 7 dag oc giorde hannem hellig* ('Bóg pobłogosławił siódmy dzień i uczynił go świętym');
- g) Liczba 8: *Josias vaar 8 Aar gammel der Hand bleff Konge, oc hand rege rede vell* ('Jozjasz miał 8 lat, kiedy został królem, a rządził dobrze');
- h) Liczba 10: *Den tiende part aff Staden falt neder* ('I runęła dziesiąta część miasta').

Enevoldsen podaje źródła swego opracowania¹¹ z naukową skrupulatnością: obok Biblii odnaleźć można zarówno nazwiska klasycznych autorów oraz ojców

¹¹ Źródła podane są w formie wyjaśnień skrótów używanych w tekście. Lista podaje 66 tytułów, przy czym źródła biblijne, jak na przykład Apokalipsę św. Jana, Ewangelię św. Marka i inne potraktowano jako samodzielne teksty.

kościola (Cycero, Owidiusz, Wergiliusz, Horacy, św. Augustyn), jak i renesansowych uczonych (Erazm, niemiecki historyk Albert Krantz i inni) czy teologów (Niels Hemmingsen). Brak jednak źródeł przy materiale folklorystycznym, wskazujących na pochodzenie właściwych paremiów. Zdaniem Sørensen (1977:127) autor mógł korzystać z wydania paryskiego słownika Pedera Laalego (1515).

Omawiane opracowanie cieszyło się nikłą recepcją i w niewielkim stopniu zasiłło późniejsze słowniki przysłów. Po raz pierwszy „Farrago” stało się przedmiotem analizy Rasmusa Nyerupa¹² w 1807 roku. Christian Molbech włączył do swego zbioru „Danske Ordsprog” (1850) jedynie kilka przysłów, które przejął do swego opracowania również E. Mau (1879). Zestawienie Enevoldsen (1879) mieści w sumie 1110 numerów, z czego niektóre nie wykazują przymiotów właściwych przysłowiom, np. dla liczby 2: *Huercken gøe eller gabe*¹³, czy przy liczbie 7: *Siu ord talede Christus paa Kaarsit*¹⁴, inne mają charakter zagadek lub innych jeszcze form. Pierwsze wydanie „Farrago” ujrzało światło dzienne dopiero w XX wieku w serii „Danmarks gamle Ordsprog” (Sørensen 1977). Rękopis nie został jednak wydany w całości, ponieważ redaktorzy serii ograniczyli się do opublikowania łacińskiej przedmowy autora z tłumaczeniem, fragmentów tekstu sformułowanych w języku wysoko- i dolnoniemieckim lub po duńsku oraz tych fragmentów po łacinie, które zawierają niemieckie i duńskie wstawki.

4. „Problemata et proverbia moralia”

Wiele zagadek łączy się z inną znaną duńską publikacją. Pierwsze wydanie zbioru o łacińskim tytule „Problemata et proverbia moralia” i komentarzem dotyczącym metodologii w podtytule: „nyttige og artige fragstykker og ordsprog ved forstandige giensuar vdlagde oc forklarede”¹⁵, ukazało się w Kopenhadze w 1611 roku¹⁶ bez nazwy wydawnictwa czy też przedmowy wydawcy, która zdradzałaby jakiegokolwiek szczegóły związane z autorem. Strona tytułowa zawiera jedynie zagadkowy zestaw liter „L.P.I.S.R.”. Książka składa się z czterech niezależnych części. Pierwsza mieści 144 wspomniane w tytule pytania. Faktycznie są to przysłowia i maksymy życiowe, które – z niewielkimi wyjątkami – ujęto w formie pytań i odpowiedzi opatrzonej mniej lub bardziej obszernym komentarzem, mającym charakter wykładni chrześcijańskiej (Kjær / Holbæk 1969:107). Te wyjaśnienia osią-

¹² Badacz omawia to opracowanie w przedmowie do wydania zbioru przysłów Pedera Syva na stronie LXXI.

¹³ ‘Ani szczekać, ani ziewać’.

¹⁴ ‘Siedem słów powiedział Chrystus na krzyżu’.

¹⁵ ‘Pomocne a uprzejme pytania i przysłowia w mądrych odpowiedziach wyłożone i wyjaśnione’.

¹⁶ Powtórne wydanie miało miejsce w 1624 roku.

gają różne rozmiary: od kilku linijek po kilka stron. W celu zobrazowania tego oryginalnego ujęcia treści paremii cytujemy przysłowie nr 4 (Kjær / Sørensen / Frederiksen 1987:104): „4 Huad er det / der baade er vist e wuist? Suar. Døden oc hans time / thi Døden | hand er io oss viss / at intet i Verden er vissere / men hans time er oss aldelis wuis / Der for skulle wi altid betencke oss der vdi / oc berede oss vel til hans tilkommelse / oc bede Gud altid om en salig henfart fra denne Verden [...]”¹⁷.

Część druga obejmuje 137 przysłów pogrupowanych w pytania oraz odpowiedzi i ma objętość 14 stron, tym razem na ogół bez komentarza, np. *Hvilken sten bliver snart våd? Odpowiedź: Den hver mand spytter på*¹⁸. Na trzecią część składa się lista 1566 przysłów duńskich w tradycyjnej formie, uporządkowanych alfabetycznie według pierwszej litery słowa rozpoczynającego przysłowie, sporadycznie uzupełnionych komentarzem. To jest właściwie zasadniczy trzon całego zbioru, z którego czerpali materiał późniejsi folklorysty (Kjær / Sørensen / Frederiksen 1987:12). Część czwarta odbiega treścią i charakterem od pozostałych, gdyż z przysłowiami ma niewiele wspólnego, jako że zawiera utwór A.S. Vedela o siedmiu mędracach w Grecji („Skjønne Sprog og mærkelige Sentenser af de syv vise Mænd i Grækenland”¹⁹, 1572) (Kjær / Sørensen / Frederiksen 1987:12). Jak wspomniano, wydanie z 1611 roku nie zawierało nazwiska autora, a jedynie pięć zagadkowych liter w następującej kolejności: L.P.I.S.R., które przez wieki były powodem do domysłów i spekulacji. Trudno było ustalić, czy w ogóle mają coś wspólnego z nazwiskiem autora książki. Mogły to być pierwsze litery jakiegoś motta albo sentencji łacińskiej (Kjær / Sørensen / Frederiksen 1987:23). Przyjęto zatem, że zbiór jest anonimowy. Podobnie postąpił XIX-wieczny paremiograf Rasmus Nyerup, który w 1807 roku w pierwszej duńskiej bibliografii paremiograficznej ujął zbiór jako anonimowy. Problem był o tyle skomplikowany, że każda z części kompilacji jest innym gatunkiem mowy oraz wskazuje na odmienne źródła, co wzbudza wątpliwości, czy wszystkie są tego samego autora. Istnieją jednak również pewne punkty styeczne, które sprawiają, że owe cztery części tworzą w luźny sposób pewną tematyczną całość. Treść i przesłanie każdej z tych składowych należy rozpatrywać w kontekście pozostałych części oraz w kontekście całości.

Część pierwsza przypomina najmniej zbiór przysłów i trudno jednoznacznie zdefiniować przynależność gatunkową zawartości. Jest to bowiem kompilacja przysłów, sentencji, cytatów, maksym, reguł życiowych, które ujęto w zestawy pytań i odpowiedzi. W kontekście pozostałych części zbioru można określić

¹⁷ ‘Co to jest / co zarazem jest pewne i niepewne? Odpowiedź.

Śmierć i jej godzina / ponieważ śmierć | ona jest nam pewna / że nic na świecie nie jest pewniejsze / ale jej godzina jest nam niepewna / Dlatego powinniśmy się opamiętać / i przygotować się na jej przyjście / i prosić Boga o błogosławione zejście z tego świata’.

¹⁸ ‘Który kamień najprędzej będzie mokry? Ten, na który wszyscy plują’.

¹⁹ ‘Piękny język i osobliwe sentencje siedmiu mędrców z Grecji’.

jej charakter jako pismo homiletyczne, hołdujące pewnej tradycji retorycznej. Jedynymi adresatami i użytkownikami tak skonstruowanego zbioru mogli być przyszli duchowni, dla których zbiór mógł stanowić pewną pomoc przy pisaniu kazań (Kjær / Sørensen / Frederiksen 1987:38).

Zaniechana z czasem dyskusja nad ustaleniem autorstwa zbioru odżyła na nowo po odnalezieniu w 1921 roku w Bibliotece Państwowej i Uniwersyteckiej w Hamburgu zapisków²⁰ dokonanych w 1588 roku przez autora pieśni kościelnych Hansa Christensena Sthena, wśród których figurował zbiór przysłów charakteryzujący się wieloma cechami identycznymi z „Problemata”²¹. Pozwoliło to przypisać literom skrótu na stronie tytułowej pierwszego wydania odpowiednie słowa: „Latina Proverbia Iohannis Sthenii Roschildensis”, tj. ‘Łacińskie Przysłowia Jana Sthena z Roskilde’. Interpretacja dwóch pierwszych liter jako „Latina Proverbia” przyjęto z zaskoczeniem i sceptycznie, jako że zbiór zawiera przysłowia po duńsku, a te pisane po łacinie znajdują się w komentarzu do tej części „Fragstycker”. Badacze dopuszczają inną interpretację pierwszych dwóch liter L.P. jako „Liber Proverbiorum” tj. ‘księga przysłów’. Hipoteza ta, wielce prawdopodobna, nie została jednak ostatecznie potwierdzona (Kjær / Sørensen / Frederiksen 1987:33).

5. Pierwszy paremiolog

Domniemany autor „Problemata et proverbia moralia”, Hans Christensøn Sthen (1544–1610), duchowny, autor psalmów i utworów dramatycznych, pochodził z Roskilde, związany był z Helsingør i Malmö, gdzie był pastorem od 1583 roku aż do śmierci (Østergaard 1907 I:29). Miejsce w historii kultury duńskiej zapewnił sobie dzięki pieśniom kościelnym²², które ukazały się drukiem w 1589 roku w śpiewniku pt. „En liden Vandrebog”²³ (Bricka 1902 XVI:419). Jak wynika z analizy filologicznej innych tekstów autora – modlitw, utworów pisanych prozą, komedii szkolnych – posługiwanie się przysłowiami należało do cech charakterystycznych jego stylu (Kjær / Sørensen / Frederiksen 1987:236). Jego zbiór przysłów odkryto w 1921 roku w Hamburgu we wspomnianej Bibliotece Państwowej i Uniwersyteckiej w książce autorstwa Henricusa Kyspennigusa.

²⁰ Notatki zawierały około 200 stron i dotyczyły między innymi cech stylistycznych kazań oraz wskazówek dotyczących wykorzystania przysłów w treści kazania (Kjær / Sørensen / Frederiksen 1987:234).

²¹ Chodziło o specyficzną formę przysłów ujętych w pary pytań i odpowiedzi. Takie strukturalne ujęcie paremii znane było jedynie ze zbioru „Problemata” i z opracowania Stehena (Kjær / Sørensen / Frederiksen 1987:30).

²² W przedostatniej wersji oficjalnego duńskiego śpiewnika „Den Danske Salmebog” (København 1956) zamieszczono 15 jego pieśni. Niektóre z nich znalazły się również w szwedzkich psalterzach.

²³ ‘Książeczka wędrowców’.

Zapisane kartki (200 sztuk) zawierały oprócz przysłów notatki innej treści, sporządzone głównie po łacinie, częściowo po duńsku. Na pierwszej zapisanej stronie widnieje data 1588, wskazująca na datę rozpoczęcia sporządzania notatek.

Słownik Sthena zatytułowany „Phrasim et proverbiorum latinorum, siue vernaculorum farrago siue congeries quædam” stanowi zestawienie łacińskich i spisanych w językach narodowych sentencji, powiedzeń i przysłów. Na opracowanie składa się 947 numerów głównych, z czego 20 jest po łacinie (8 z dopisanym tekstem duńskim), trzy po niemiecku (przy jednym dopisano tekst łaciński, przy drugim dopisano łaciński i duński). Należy do nich doliczyć 132 duńskie formy, których użyto jako część składową bądź komentarz do innych przysłów. Trzon zbioru zawierają strony 111–162, obejmujące przysłowia opatrzone numerami 1–917. Podstawowym źródłem i bazą materiałową jest słownik Pedera Laale – prawie 700 form ze wszystkich 1068 duńskojęzycznych w tym zbiorze można odnaleźć w książce Laalego (Kjær / Sørensen / Frederiksen 1987:239). Niektóre z paremiów wykazują charakterystyczną strukturę pytań i odpowiedzi, znaną z opracowania „Problemata”: „24. Naar voxer gerighed? Responsio. Naar penge voxer”²⁴ (Kjær / Sørensen / Frederiksen 1987:250).

Sthen wyzyskiwał paremie nie tylko jako figury retoryczne, lecz analizował je od strony formalnej i językowej, a swoje obserwacje zapisywał w książkach lub gromadził w zbiorze zapisków teoretycznych. Na podstawie jego notatek w książkach, które czytał, Sthena należy uznać za pierwszego duńskiego paremiologa. Jego rozważania na temat rozgraniczenia przysłów i innych wypowiedzi, próba uchwycenia cech formalnych oraz stylistycznych paremii i charakterystyka ich źródeł noszą znamiona klasycznej analizy paremiologicznej, którą literatura duńska odnotowała po raz pierwszy w swoich dziejach (Kjær / Sørensen / Frederiksen 1987:236). Na pierwszym etapie analizy w swojej teorii przysłowia Sthen próbuje odróżnić przysłowie od kolokacji typu *zmarszczyć brwi*. Na charakter przysłów składają się, zdaniem pisarza, cztery cechy: krótka forma (3–5 słów, czasem więcej), rozłożenie akcentów oraz aliteracja (kiedy słowa zaczynają się od tej samej litery), rym końcowy (kiedy słowa kończą się w ten sam sposób). W dalszej kolejności wymienia Sthen w swojej teorii przysłowia cztery źródła pochodzenia przysłów: bajki i opowiadania, historie i opowieści o wydarzeniach, naturach rzeczy bądź osobliwościach, zdrowy rozsądek lub codzienne doświadczenie (Kjær / Sørensen / Frederiksen 1987:237). Przemyslenia Sthena nie są jeszcze spójną teorią, ale stanowią przejaw budzenia się myśli metodologicznej przedstawicieli dyscypliny i ważny przyczynek do rozpoczęcia opracowywania podstaw teoretycznych.

²⁴ ‘Kiedy rośnie żądza? Odpowiedź. Kiedy pieniądze rosną’ (tłum. dosł.).

6. W służbie glottodydaktyki

Z wielu względów miejsce szczególne w historii piśmiennictwa duńskiego zajmuje słownik Daniela Matrasy (1598–1689): „*Proverbes, sentences et mots dorez [...]* Frantzøske, Danske, Italianiske Oc Tydske Ordsprock Oc Sententzer”: à Copenhague (1633)²⁵. Po pierwsze, wyróżnikiem spośród dotychczasowych opracowań jest jego treść w wielu językach, po drugie, autorem jest sprowadzony do nauczania francuskiego i włoskiego Francuz, po trzecie, odbiorcą słownika miały być dzieci szlacheckie urodzonych, a więc przedstawiciele konkretnej grupy społecznej. Zatem autor nie miał ani pobudek narodowych, ani folklorystycznych, ani motywów historycznych – jedyny powód, dla którego zbiór zredagowano, związany był z pracą dydaktyczną autora (Kjær 1981:268). Pod tym względem zbiór przypomina bilingwalne dzieło Pedera Laalego. Zbiór wydano w Kopenhadze, mimo że autor związany był z Akademią w Sorø²⁶. Na stronie tytułowej odnaleźć można adnotację, że publikacja dostała wsparcie finansowe od największego w połowie XVII wieku wydawcy i księgarza Joachima Moltkego (Kjær 1981:269).

Autorem był pierwszy w Danii, pochodzący z Vendôme w północnej Francji, profesor języka francuskiego i włoskiego²⁷ (Bricka 1897 XI:188), stąd funkcję nadrzędną przypisał autor formom francuskim. Nieznana jest jednak jego przeszłość. Przyjmuje się, że żył w latach 1598–1689. Wiadomo, że był zatrudniony w prominentnej Akademii Rycerskiej w Sorø jako nauczyciel języków, dokąd przybył z Włoch w 1624 roku i pracował tam do momentu zamknięcia szkoły, to jest do 1665 roku. Znał wprawdzie oprócz ojczystego francuskiego łacinę, włoski i niemiecki, nie miał jednak tytułów naukowych (Kjær 1981:276).

Wielojęzyczny („polyglot”) 272-stronicowy zbiór o formacie słowniczka kieszonkowego (150 × 95), praktycznego w podróży, przygotowany został dla młodzieży szlacheckiej pochodzenia, która pobierała nauki w Akademii Rycerskiej w Sorø, by mogła przyswoić wyrażenia z obcych języków, które ułatwią im poruszanie się w eleganckim świecie ówczesnej Europy (Kjær 1981:279). Podobnie zatem jak zbiór Laalego, przysłowia miały na celu ułatwienie przyswojenia leksyki i gramatyki języków obcych. Tym razem chodziło, zgodnie z duchem czasu, o języki nowożytnie. Wyraźnie sformułowany cel dydaktyczny był bezpośrednim impulsem do zestawienia materiału multilingwalnego w podręczniku. Tym razem

²⁵ Drugie wydanie miało prawdopodobnie miejsce w 1643 roku. Ze względu na brak zachowanych egzemplarzy podaje się w wątpliwość jego istnienie (Kjær 1981:270).

²⁶ W Sorø na Zelandii znajduje się założona w XII wieku najstarsza duńska szkoła, początkowo elitarna, przeznaczona dla arystokracji, obecnie dostępna dla wszystkich.

²⁷ Na potrzeby dydaktyczne w Akademii w Sorø Matras napisał inne jeszcze materiały do nauki języków: „*Et Compendium Gallicæ et Italicæ Grammaticæ. In usum Illustris Academiæ Soranæ, que in Daniâ est*” (1625), słownik tematyczny francusko-duński i duńsko-francuski „*Le Petit Dictionnaire François-Danois. Et lidet Frantzøskt oc Dansk Dictionarium*” (1628) oraz słownik tematyczny w czterech językach: „*Nomenclature Francoise, Allemande, Italienne et Danoise*” (1643 być może nawet 1631) (Bricka 1897 XI:188).

grupa docelowa obejmowała inne warstwy społeczeństwa, dla których przysłowia nie stanowiły stałego elementu w zasobie słownictwa. Językiem wykładowym w Akademii Rycerskiej była łacina. Matras najprawdopodobniej prowadził zajęcia w języku niemieckim, a z czasem, kiedy młodzież opanowała dostatecznie francuski, również w swoim ojczystym języku (Kjær 1981:281).

Opracowanie nauczyciela z Francji jest pierwszym duńskim słownikiem przysłów, w którym słownictwo uporządkowane zostało według grup tematycznych, nie zaś alfabetycznie, choć alfabetyczny spis dla poszczególnych języków również zamieszczono (Bricka 1897 XI:188). Ten premierowy w dziejach duńskiej paremiografii tezaurus obejmował 1117 przysłów i porzekadeł w języku duńskim. Nakład nie był zapewne mały, skoro zachowało się 11 egzemplarzy książki, podczas gdy inne tytuły z tego okresu nie zachowały się zupełnie.

Dzieło Matrasa nie było pracą pionierską w Europie. Koncepcja słownika multilingwalnego wpisuje się w wielowiekową tradycję tego typu wydawnictw zapoczątkowanych w XVI wieku, co odnotowują międzynarodowe bibliografie wydawnictw paremiologicznych²⁸ oraz pomniejsze opracowania syntetyczne²⁹. Przypuszcza się, że Matras wzorował się na wcześniejszych zestawach wielojęzycznych, które mogły być zarówno wzorem metodologicznym, jak i źródłem materiałowym dla omawianego słownika. Multilingwalne kompendia paremiograficzne sporządzano według różnych koncepcji. Jedną z nich jest przełożenie wszystkich przysłów na jeden język, łacinę lub język nowożytny i ukształtowanie makrostruktury według kryterium alfabetycznego lub rzeczowego. Wzorcem były zestawienia Erazma z Rotterdamu „Adagia”. Alternatywny *modus operandi* zakłada przytoczenie brzmienia przysłów w ich oryginalnej obcojęzycznej formie w porządku alfabetycznym lub tematycznym. Do tego drugiego typu należy multilingwalne opracowanie Matrasa (Kjær 1981:292). Głównym źródłem i wzorem dla francuskiego pedagoga było opracowanie Daniela Martina „Frantz’dsische vnd Teutsche Sprichwörter” (Strasbourg ²1627), skąd również prawdopodobnie zaczerpnął materiał językowy oraz koncepcję podziału materiału językowego na grupy tematyczne, na co wskazują liczne analogie (Kjær 1981:295). Źródłem włoskich przysłów był prawdopodobnie słownik Orlanda Pescettiego „Proverbi Italiani”, w jednym z wydań między 1598 i 1629 rokiem (Kjær 1981:296). Materiał paremiograficzny uzupełniał autor przysłowiami z przekazu ustnego oraz innych źródeł drukowanych, sam też tworzył nowe przysłowia poprzez tłumaczenie ich z innych języków. Trudno zatem z całą pewnością zidentyfikować po-

²⁸ Nopitsch Ch. C., 1833, *Literatur der Sprichwörter*, Nürnberg (tytuł dostępny online: <http://books.google.de/>); Duplessis M.G., 1847, *Bibliographie parémiologique*, Paris; Haller J., 1883, *Altspanische Sprichwörter und sprichwörtliche Redensarten aus den Zeiten von Cervantes I–II*, Regensburg; Bonser W. / Stephens T.A., 1930, *Proverb literature: a bibliography of works relating to proverbs*, London; Moll O., 1958, *Sprichwörterbibliographie*, Frankfurt am Main.

²⁹ Mayreder C., 1877, *Die Polyglotte Sprichwörterliteratur*, w: *Rivista di Letteratura Popolare I*, s. 241–265.

chodzenie duńskich form. Część z nich zapewne pochodzi z wydanego w roku 1611 zbioru „*Proverbia moralia*” (1624) – o czym świadczą przysłowia rzadsze i mniej rozpowszechnione, które obecne są w obu pracach. Fakt ten nie dziwi, zważywszy, że – oprócz zbioru Pedera Laalego w wydaniu Skoninga 1626 – „*Proverbia*” były jedynym dostępnym opracowaniem przysłowioznawczym w okresie, kiedy Matras pracował nad swoim dykcyonariuszem (Kjær 1981:297). Sama książka powstawała stopniowo, prawdopodobnie latach 1624–1633: materiału przybywało wraz z potrzebami dydaktycznymi. I ta motywacja jest rozstrzygająca przy doborze obcojęzycznego materiału paremiograficznego. Autor jako nauczyciel i dydaktyk, który sam korzystał ze swojego zbioru, musiał zadbać o to, aby materiał językowy był autentyczny i używany. Trudno sobie wyobrazić, by Matras nauczał form nienaturalnych czy wręcz nieistniejących w codziennej praktyce językowej, będących jedynie ekwiwalentami tłumaczeniowymi na potrzeby słownika. W rzeczywistości zbiór zawiera część form nieautentycznych lub wręcz luk ze względu na brak istniejącego odpowiednika, bądź trudności ze znalezieniem jakiegokolwiek ekwiwalentu (szczególnie jeśli chodzi o część włoskojęzyczną, czasem również kolumna z duńskim odpowiednikiem jest pusta). Niekiedy kolumna z duńskimi formami została wypełniona nie przysłowiem, a rodzajem wyjaśnienia, parafrazą, będącą semantycznym odpowiednikiem form obcojęzycznych, lecz niebędącą przysłowiem, na przykład niem. *Er macht aus einer Mücken einen Elefanten* → duń. *Hand gjør det saa høyt ud / som dog intet er*.³⁰ Makrostruktura słownika przejęta z książki Martina (1627), na której się wzorował francuski nauczyciel, nie została zaczerpnięta bezkrytycznie. Łacińskie tytuły grup tematycznych sformułował Matras po francusku, włosku, niemiecku i duńsku. Niektóre grupy zostały połączone lub pominięte, co było zamierzonym zabiegiem, mającym na celu usunięcie elementów erotycznych i związanych z fekaliami; autor miał bowiem na względzie grupę docelową podręcznika. Inne zostały wprowadzone jako *novum* w stosunku do klasyfikacji Martina (1981:299). Oprócz wspomnianych inspiracji zbiorem „*Problemata*” widać również recepcję tekstu Hansa Thomissøna (Kjær 1981:303).

Praca Matrasa jest przykładem konfrontacji rodzimych przysłów z materiałem obcojęzycznym oraz przykładem kontaktu językowego, w wyniku którego nastąpiło zasilenie duńskiego systemu paremiograficznego poprzez wprowadzanie tłumaczeń z innych języków, adaptacji i przeróbek. Tak więc zbiór form duńskich składał się z autentycznych paremii będących wówczas w obiegu językowym oraz z form, które stanowiły tłumaczenia z niemieckiego, włoskiego bądź francuskiego, który z kolei – według założenia autora – był językiem wyjściowym dla form obcojęzycznych. Na ile te neologizmy paremiograficzne były udanymi produktami operacji przekładu, świadczyć może następujący przykład, próbka

³⁰ Niem.: ‘On robi z igły widły’ (dosł. ‘On robi z komara słonia’), duń.: ‘On robi z tego coś, czym w ogóle nie jest’.

takiej adaptacji włoskiego przysłowia po duńsku: *Alderdommen er huer mand's ynske / men Vngdom er en god ting / som de ikke ræt kiende / det hafue*³¹ (Kjær 1981:301). Uwagę zwraca nierówny rytm i niezgrabność całej wypowiedzi, którą trudno zaliczyć do przysłów.

Opracowanie Matrasa musiało być na tamte czasy technicznie trudne do drukowania: ze względu na nietypowe wówczas rozplanowanie powierzchni stron. Każda z nich zawierała cztery kolumny, które grupowały materiał: każda w innym języku, w kolejności – francuski, duński, włoski i niemiecki. Zadanie wykonano poprawnie: liczba błędów w druku nie jest szczególnie uderzająca, a przesunięcia w kolumnach zdarzają się sporadycznie. Zbiór otwiera urozmaicona krojem czcionek i wielkością liter strona tytułowa w czterech językach. Dzieło znane jest jedynie w wersji drukowanej, jako że rękopis się nie zachował.

Słownik Matrasa jest pod wieloma względami dziełem bardzo wartościowym dla historii duńskiego piśmiennictwa. Wartość zbioru polega na tym, że jest on niekiedy najstarszym źródłem dla niektórych, wciąż jeszcze używanych, przysłów, jak na przykład *Hand vil selge Bagerbørn Hvedebrød*³² (Kjær 1981:301). Podręcznik był przygotowany dla określonej grupy społecznej, musiał więc częściowo odpowiadać oczekiwaniom odbiorców. Wątko poznawczy materiału polega na tym, że zawiera on wiele form zapożyczonych z obcych systemów paremiologicznych w formie tłumaczenia lub adaptacji.

Opracowanie Matrasa nie cieszyło się wyjątkowo dużą recepcją ani wśród rodzimych paremiografów, ani wśród innych europejskich zbiorów multilingwalnych. Peder Syv nie wymienia go w swojej bibliografii, mimo że część cytowanych przysłów figuruje w korpusach obu opracowań (Kjær 1981:306). Książki nie wymieniają jako materiału źródłowego dwaj czołowi przysłowioznawcy XIX wieku, którzy dokumentują w swoich monumentalnych słownikach pisemną tradycję przysłowioznawstwa³³. Dopiero T. Vogel- Jørgensen sięgnął do tego zbioru przy opracowaniu złotych myśli „Bevingede Ord” (1940, ⁵1963) jako najstarszego źródła niektórych powszechnie używanych powiedzeń (Karker 1977–81:360).

7. W ludycznym tonie

W zupełnie nowej roli wystąpiły paremie z manuskryptu z połowy XVII wieku autorstwa Olelai, które są parodią przysłów ze zbioru Pedera Laalego. Budowa

³¹ ‘Każdy chce doczekać starości, lecz młodość jest dobrą rzeczą, której nie bardzo potrafią docenić, kiedy ją mają’.

³² Wersja współczesna przysłowia brzmi: *Man skal ikke give bagerbørn hvedebrød* (dosł. ‘Nie należy dawać dzieciom piekarza chleba pszennego’), odpowiednikiem funkcjonalnym jest przysłowie ‘Nie noś drzewa do lasu’ (Krzyżanowski 1969–1978: hasło ‘drzewo’).

³³ Chodzi o słowniki: Molbech Christian, 1850, *Danske Ordsprog*, København oraz Mau E., 1879, *Dansk Ordsprogs-Skat I–II*, København.

tekstu nawiązuje do pierwowzoru – formą wyjściową jest sentencja łacińska, formą docelową jej duński odpowiednik. O ile jednak sentencje Laalego miały wielowymiarowe implikacje dydaktyczne i walory poznawcze, o tyle przeróbka Olelai była ich czystym zaprzeczeniem, celem nadrzędnym wydają się być rozrywka i zabawa oparta na parodii. Informację tej treści umieszczono zresztą na stronie tytułowej: przysłowia mają służyć ucieście uczniów, nie zaś ćwiczeniom językowym (Sørensen 1980:22). Sam zaś zbiór opatrzono dodatkowym podtytułem „Bellaria”, to jest ‘deser’, co dodatkowo podkreśla charakter i przeznaczenie pracy.

Odpowiedniki duńskie parodiujące łacińskie przysłowia i klasyczne cytaty należą na ogół do nieco niższej warstwy stylistycznej, nierzadko ocierając się o wulgarność, frywolność i tanią rozrywkę. Wiele cech wskazuje na to, że zbiór powstał w jednej ze szkół łacińskich w Jutlandii. Co więcej, młodzież szkolna nie tylko była adresatem zabawnych wypowiedzi, lecz najprawdopodobniej sami uczniowie byli autorami zabawnych przeróbek znanych przysłów (Sørensen 1980:22), zdradzając upodobanie do aluzji erotycznych oraz frywolny, dosadny styl. Do zilustrowania rodzaju i zakresu przeróbek oryginalnych sentencji niech posłuży następujący przykład.

Łacińska sentencja *Avdaces fortuna juvat, timidosqve repellit*³⁴ otrzymała odpowiednik w postaci utworzonego *ad hoc* powiedzenia: *Ræd mand puller aldrig fruier*³⁵, które z kolei jest intertekstualną aluzją do oryginalnego duńskiego przysłowia: *Frygtsomt barn får aldrig noget*³⁶ (Bregenhøj / Påt 1994:26). Technika parodii polegała na tym, że łacińskie sentencje o ogólnym charakterze i abstrakcyjnej treści prezentowane były w sytuacjach z życia codziennego, przez co zabieg konkretyzacji, sprowadzenia prawdy ogólnej do konkretnej sytuacji, wywoływał efekt komiczny (Sørensen 1980:22). Takie zaskakujące zestawienie jest immanentną cechą strukturalną welleryzmów, które dowcipem i nieoczekiwanym puentowaniem ubarwiają zawartość opracowania i w doskonały sposób wpisują się w koncepcję zbioru, realizując w sposób wyborny cel autorów opracowania. Niekiedy zdania łacińskie nie mają charakteru przysłowia. Omawiany materiał zachował się w formie dwóch rękopisów, które wykazują wiele różnic. Dla obu zabytków można ustalić odrębne miejsce powstania: Ribe (zachodnia Jutlandia) oraz okolice Viborgu (północna Jutlandia). Pierwszy z nich, starszy, który powstał w drugiej połowie stulecia (najpóźniej w 1660 roku), to zestawienie przysłów ułożonych w porządku alfabetycznym. Drugi zaś nie przejawia żadnych cech zbioru uporządkowanego (Sørensen 1980:21). W zachowanym rękopisie frazy Olelai zaczynają się na stronie 39 i kończą się pierwszą szpaltą strony 43. Te

³⁴ ‘Śmiałym los sprzyja a bojaźliwych odtrąca’, duńskim odpowiednikiem jest *Lykken står de kække bi og afviser de frygtsomme*.

³⁵ ‘Tchórzliwy mężczyzna nie zbałamuci kobiety’.

³⁶ ‘Bojaźliwe dziecko nigdy nic nie dostanie’.

123 numery tworzą dwie szpalty pisane ładnym ozdobnym regularnym i czytelnym pismem charakterystycznym dla wczesnego baroku.

Druga wersja zbioru to rękopis, datowany na około 1700 rok, zawierający niewiele ponad jedną trzecią rękopisu pierwotnego. Ten skromniejszy zbiór nie jest bezpośrednią kopią rękopisu starszego, gdyż zachodzą pewne rozbieżności merytoryczne, stanowi jednak ten sam typ tekstu i kolejność przysłów w dużej mierze się pokrywa. Młodszy dokument zawiera trzy przysłowia, które są nieobecne w późniejszym rękopisie (Sørensen 1980:21).

Inna wersja tego samego materiału to niewielka książeczka o formacie 6 × 6,5 cm wydrukowana w wydawnictwie Phoenixberg w roku 1729 lub później, zachowana tylko w jednym egzemplarzu bez daty druku. O ile pierwszy zbiór nie zdradza logicznego uporządkowania materiału, o tyle treść drugiego zbioru ułożona jest w porządku alfabetycznym. Druk jest złej jakości z zauważalnymi błędami. Zbiór zawiera 292 przysłowia, z których 279 uporządkowano w sposób alfabetyczny według pierwszej litery. Pozostałe 13, w tym pięć bez duńskich odpowiedników, umieszczono w rodzaju suplementu (Sørensen 1980:21).

Nazwisko twórcy Olelai czy Ole Lade odnotowano po raz pierwszy około 1678 roku w liście do pewnego Olufa Christiansena, który w nagłówku nazywany jest Ole Lade. W drugim tomie swojego zbioru przysłów Peder Syv nazywa opracowanie „Ole Laves Phraser” (Sørensen 1980:25). W zachowanych wersjach zbioru widnieją rozmaite określenia tytułu zbioru (zawierające nazwisko autora). W niedatowanym rękopisie widnieje: „Phrases qvedam Olelai Viburgensis”, inna wersja przyjmuje brzmienie „Ole Laes fraser”, w innym miejscu odnajdujemy nazwę „Mag. Ololai Praser”. Badania nad potwierdzeniem istnienia niejakiego Ole Lade – nauczyciela bądź rektora szkoły łacińskiej w Viborgu – nie przyniosły rozstrzygającego rezultatu, stąd prawdopodobna wydaje się hipoteza, że zostało zmyślane. Jak potwierdzają badania, zbiór był dosyć rozpowszechniony w XVIII i XIX wieku. Recepcja materiału w innych opracowaniach paremiograficznych ogranicza się do dwóch cytatów u Pedera Syva i kilku w pracy Maua (Sørensen 1980:27).

8. Pozostałe zbiory przysłów

Serię pomniejszych opracowań paremiograficznych drugiej połowy XVII wieku otwiera zbiór księgarza z północnej Jutlandii Jensa Søffrensøna Nørnissoma (urodzonego w 1609 roku w Nørre Nissum), który był jednocześnie wydawcą i popularyzatorem pism historycznych oraz teologicznych, a także autorem pieśni kościelnych. Jego nazwisko kojarzone jest głównie z kompendium historycznym „En kort dansk Krønike” (1645)³⁷, które było prawdziwym sukcesem i cieszyło

³⁷ ‘Krótka kronika duńska’.

się tak znaczną poczytnością, że doczekało się pięciu dalszych wydań³⁸. Od 1630 roku Nørnissom mieszkał w Kopenhadze, w 1636 przeniósł się do Roskilde, gdzie pozostał do końca życia (Bricka 1898 XII:371). Jego publikacja przysłów pochodzi z książki opatrzonej tytułem: „En liden Tids-fordriff aff aandelige oc verdslige Ordsprog”³⁹ (1657, ²1662). Obydwa wydania ukazały się w Kopenhadze, wydawcą był drukarz uniwersytecki Christen Jensen Wering (Sørensen 1980:10).

Publikację otwierają cytaty z Biblii, które mają być dla czytelnika przestroga i ostrzeżeniem przed niebezpieczeństwami, jakie niesie z sobą bezbożne życie, oraz wskazówką, jakie nauki przynosi lektura zbioru. W ten sposób autor i wydawca zdefiniowali przeznaczenie publikacji. Wydawca ubolewa nad skromnymi rozmiarami wydawnictwa, wyjaśniając, że jest biedny częściowo z racji pożaru, który zniszczył jego dom w 1647 roku, po części z powodu słabowitego zdrowia, które ogranicza jego działalność zawodową i zarobkową (Sørensen 1980:10).

Część pierwsza publikacji składa się z przysłów biblijnych ułożonych w porządku alfabetycznym, po których następuje tekst pieśni kościelnej o 20 zwrotkach pt. „En ny Dict oc Aandelig frydesang om den ævige Sabbath oc Himmelske Sommer”⁴⁰, którą Nørnissom napisał w 1654 roku. Część druga zatytułowana jest: „ABC. Aff Verdslige Ordprock”. Zawarte tam świeckie przysłowia są zestawieniem 189 uporządkowanych i ponumerowanych form, które stanowią dosyć jednolity gatunkowo materiał. Są to wyłącznie przysłowia właściwe, to jest bez kolokacji, frazeologizmów czy innych pokrewnych form, na przykład *Rom bleff icke byt paa en Dag, Sorg giør Graahaar, Øl gaar ind vid gaar ud*⁴¹. Piętnaście z nich autor zgromadził w odrębnym miejscu dla podkreślenia ich funkcji metatekstowej, albowiem służyły one do wyjaśniania treści innych przysłów. Trzecia część składa się z 24 pytań i odpowiedzi, które w tytule określono jako „uprzejme i pożyteczne” (*artige oc nyttige*). Zakończenie stanowi wiersz oraz zapowiedź nowego, obszerniejszego wydania, o ile niniejsze okaże się sukcesem. Informacja ta pojawia się w niezmienionej formie w drugim wydaniu, które ukazało się w 1662 roku (Sørensen 1980:10). Warto zacytować oryginalny spis treści ze względu na formę językową poszczególnych nazw rozdziałów: „En alvorlig Formaning oc Advarsel til Læseren”; „Klagemaal aff Skriffthen offver denne Ugu-delige Verdens Børn”; „Det første A.B.C. aff Bibelen”; „Liden Appendix”; „En ny Dict oc Aandelig Frydesang”; „Det Andet ABC Aff Verdslige Ordsprock”; „Den tredie Part. Om artige oc sindrige Spørsmal; Beslutningen til Læseren”.⁴² Układ

³⁸ 1649, 1655, 1659 oraz wydania pośmiertne 1750, 1756 (Sørensen 1980:9).

³⁹ ‘Drobna rozrywka przy religijnych i świeckich przysłowiach’.

⁴⁰ ‘Nowy wiersz i religijna pieśń radości o wiecznym sabacie i niebiańskim lecie’.

⁴¹ Dosł. ‘Rzym nie został zbudowany w jeden dzień’, ‘Troski czynią siwe włosy’, ‘Piwo wchodzi, rozum wychodzi’. Odpowiedniki funkcjonalne: *Nie jednego roku Rzym zbudowano, Nie starzeję lata, ale tarapata, Chmielu, chmielu, czynisz głupich wielu* (na podst. Krzyżanowski 1969–1978).

⁴² ‘Poważne ostrzeżenie i przestroga dla czytelnika’, ‘Skargi Pisma Świętego na bezbożne dzieci tego świata’, ‘Pierwszy elementarz z Biblii’, ‘Mały suplement’, ‘Nowy wiersz i religijna

publikacji zdradza cel dydaktyczno-pouczający, co odróżnia książkę od innych zbiorów paremii, których jedyną motywacją była dokumentacja folklorystyczna lub antykwaryczna. Akcentowana w tytule funkcja rozrywkowa istniała zatem tylko w wymiarze symbolicznym. Autor nie podaje źródeł pochodzenia materiału paremiograficznego. Część przysłów zaczerpnięto najwyraźniej z podręcznika Laalego, odnośnie do innych źródeł i inspiracji trudno wskazać na konkretne pozycje bibliograficzne, literackość cytowanych form wyklucza ich pochodzenie wyłącznie z przekazów ustnych (Sørensen 1980:11).

Z innej części Danii pochodzi rękopis pastora Ivera Hansena (1609–1684), który urodził się i spędził całe życie w Boeslunde, w pobliżu Korsør w południowej części Zelandii. Jego materiał paremiograficzny obejmuje 72 strony wypełnione czytelnym pismem. Przysłowia ułożono w porządku alfabetycznym. Przysłowia na literę S podzielono na trzy mniejsze grupy, które w sposób przypadkowy zlokalizowane są po literze T i po Ø⁴³. Jest to wskazówka, że rękopis nie był wersją ostateczną, a jedynie kopią roboczą (Sørensen 1980:53). Zbiór liczy 2200 przysłów, co po odliczeniu form powtarzających się, które w rękopisie są przekreślone, daje liczbę 2184. Cały materiał jest w języku duńskim, za wyjątkiem dwóch przysłów po niemiecku, a okazjonalnie występujące łacińskie sentencje służą do wyjaśnienia treści innych przysłów. Sporadycznie w duński tekst wpleciono łacińskie słowa. Źródła pochodzenia przysłów podaje autor tylko w odniesieniu do sześciu sentencji. Są to obok „Przypowieści Salomona” inne księgi biblijne (Sørensen 1980:56). Dalszych źródeł autor nie podaje, mimo że materiał wskazuje na obecność przysłów ze słownika Laalego (z wydania Skonninga 1626). Zbieżności dostrzegalne są również w komentarzach: Iver Hansen zaczerpnął je prawdopodobnie również stamtąd i umieścił je w identycznym miejscu. Zbiór nie jest datowany, mógł powstać w okresie między majem 1652 a styczniem 1684 roku (Sørensen 1980:58). Materiał z rękopisu wykorzystał Peder Syv w swoich opracowaniach (Bricka 1893 VII:1).

Charakter regionalny ma „Jyske ordsprog” („Jysche ordsproger”), niewielkie, odręcznie zapisane zestawienie sentencji liczące 97 jednostek sporządzone na dwóch luźnych kartkach i częściowo na str. 41–44. Cały materiał wskazuje na jeden charakter pisma. Cechą charakterystyczną, właściwą zresztą dla innych zbiorów drugiej połowy XVII wieku, jest niejednorodność formy. Rozciągłość gatunkowa sięga od właściwych przysłów, których jest najmniej, poprzez idiomy, powiedzenia, welleryzmy do pojedynczych słów w dialekcie. Odrębny element stanowią komentarze do pojedynczych słówek oraz aktualnych wydarzeń lub osób. Wyróżniającą i natychmiast rozpoznawalną cechą zbioru jest jego (zamierzone przez autora) nacechowanie dialektem: pierwszych 21 numerów zapisanych jest całkowicie w dialekcie jutlandzkim w jego północnej odmianie nørrejysk,

pieśń radości’, ‘Drugi elementarz z przysłów świeckich’, ‘Część trzecia’, ‘O uprzejmych i sprytnych pytaniach’, ‘Postanowienia dla czytelnika’.

⁴³ W wydaniu z 1980 roku wszystkie przysłowia umieszczono w jednej grupie.

dalsze 15 autor stylizuje na formy dialektalne poprzez użycie leksyki i elementów gramatyki (na przykład prepozycyjny rodzajnik określony) charakterystycznych dla dialektu zachodniej Jutlandii (Sørensen 1980:127). Bliższe określenie rejonu, z którego zbiór pochodzi, ze względu na pojedyncze formy słów właściwe różnym okolicom zachodniej Jutlandii, jest niemożliwe. Dialektalny i regionalny charakter rękopisu przejawia się nie tylko w cechach języka, lecz także w tym, że większość zawartych w nim przysłów charakterystyczna jest dla regionu, w którym zostały spisane. Nie ma tu zatem wielu przysłów-internacjonalizmów, które swoimi korzeniami sięgają antyku lub pism biblijnych, są za to przysłowia cechujące się oryginalnością w zakresie metaforyki i obrazowania.

W dosyć nietypowej formie zachowały się przysłowia gromadzone przez profesora historii Thomasa Broder Bircheroda (1661–1731). Autor należał do znanego rodu pastorów i uczonych związanych z Odense na Fionii, gdzie się urodził jako syn Jacoba Jansena Bircheroda, profesora filozofii i matematyki w miejscowym gimnazjum. Po pobycie w Niemczech, Holandii, Anglii, Francji i Szwajcarii oraz studiach na europejskich uniwersytetach został konrektorem w szkole w Odense, profesorem i wreszcie w roku 1694 rektorem szkoły katedralnej. Uczony interesował się lokalną historią Fionii⁴⁴, jej naturą, zabytkami, folklorem (Bricka 1888 II:299), stąd prawdopodobnie również zainteresowanie przysłowiami. Jego pasją było kolekcjonowanie starych dokumentów, dyplomów i obiektów numizmatycznych⁴⁵ oraz kultura orientalna.

Przysłowia zebrane przez Bircheroda zachowały się w zapiskach, które w nietypowej formie listów wysyłał do znanego ówczas historyka Hansa Grama. Od niego dostały się do oddziału rękopisów Biblioteki Królewskiej w Kopenhadze. List z przysłowiami nie zawierał daty, pochodzi jednak z około 1735 roku, kiedy to Bircherod pełnił funkcję sędziego krajowego w Odense (Sørensen 1980:169).

Źródłem informacji o autorze zbioru oraz szczegółach z jego życia jest biografia napisana przez jego syna Jakoba. Same przysłowia poprzedzone są krótkim wprowadzeniem: „Her vil jeg skrive om de andre ordsprog jeg nu erindrer mig”, w którym cztery ostatnie słowa zostały skreślone i zastąpione dopiskiem: „som min salig fader havde optæget”⁴⁶ (Sørensen 1980:170). Paremie podzielone są zgodnie z treścią na grupy tematyczne i opatrzone łacińskimi tytułami-hasłami, które sprowadzają się zwykle do pojęć, np. Desperatio, Simulatio, Amicitia, Vitæ et morum⁴⁷ itp. Niekiedy łacińskie hasła przyjmują formę parafrazy

⁴⁴ Czego dowodem jest opracowanie „Fyens Lands beskrivelse” (około 1715 roku).

⁴⁵ W 1701 roku wydał pierwsze naukowe opracowanie historii duńskiej numizmatyki w średniowieczu „Specimen antiquae rei monetariae, Danorum: ab antiquissimis temporibus investigatae cum figuris aeneis praesertim a tempore Christianismi in Dania ad initium auspiciatissimum imperii stirpis Oldenburgicae” (Hafniae).

⁴⁶ ‘Chciałbym napisać o innych przysłowiaach, które jeszcze pamiętam; które mój miłościwy ojciec spisał’.

⁴⁷ ‘Rozpacz, Obluda, Przyjaźń, Życie i obyczaje’.

czy *quasi*-tłumaczenia, np. forma *Non audiens aut audire volens*⁴⁸ stanowi rodzaj tytułu-nagłówka dla przysłowia nr 84 *Jnd af eet øre og ud af eet andet*⁴⁹ i innych tematycznie z nim związanych. System inspirowany był zapewne układem tematycznym w zagranicznych opracowaniach paremii⁵⁰ (Sørensen 1980:170). Nazwy kategorii u Bircheroda po łacinie nie zostały uporządkowane według jakiejś określonej zasady. Przy wielu duńskich formach autor podaje ich łacińskie odpowiedniki w postaci cytatów Seneki, Horacego, Cycera Teokryta i innych, sporadycznie spotkać można niemieckie ekwiwalenty. Te ostatnie zawierają sporo błędów gramatycznych (na przykład nr 73 *Ein freund macht ein ander.*) i nieścisłości, co zdaniem Sørensen (1980:170) może wskazywać na to, że najwyraźniej zanotowane były z pamięci. Ciekawostką jest fakt, iż przy dwóch duńskich i dwóch łacińskich przysłowia widnieją arabskie ekwiwalenty jako ich formy źródłowe. Bircherod nawiązuje tym częściowo do własnego artykułu „Sparsio margaritarum secundum [...]”, w którym przysłowia arabskie czwartego kalifa Ali ibn Abi-Talibi zostały przez niego przetłumaczone na łacinę (Sørensen 1980:171).

Czas powstania zbioru szacuje się na okres między momentem objęcia posady konrektora po długiej zagranicznej podróży w 1688 roku a rokiem 1719, w którym autor utracił sprawność umysłową po ataku apopleksji (Sørensen 1980:171).

9. Podsumowanie

Wiek XVII przynosi w Danii, podobnie jak w Niemczech i innych krajach, wzmożone zainteresowanie przysłowiami, co pozwoliło zgromadzić pokaźny i różnorodny dorobek. Obok rękopisów notuje się zauważalny rozwój przysłowioznawstwa drukowanego, które w istotny sposób przyczynia się do upowszechniania materiału paremiograficznego. Ten progres ilościowy w porównaniu z poprzednim stuleciem, pociąga za sobą niewielki rozwój w samej dyscyplinie. Brak jest postępu w dziedzinie metodologii doboru materiału paremiograficznego. Jest on wciąż bardzo niejednorodny gatunkowo, sporo w nim związków frazeologicznych, zwrotów przysłowiowych, kolokacji lub innych pokrewnych wypowiedzi. Świadczy to z jednej strony o braku dokładności, z drugiej zaś o braku podstaw teoretycznych i systemowych rozwiązań metodologicznych. Nietypową formą gatunkową są przysłowia, które ujęto w postać pytań i odpowiedzi. Nadanie jednozdaniowej wypowiedzi cech dialogu, w którym rozczłonkowana jest ona na poszczególne

⁴⁸ ‘Nie chcesz słuchać’.

⁴⁹ ‘Jednym uchem wpuścić, drugim wypuścić’.

⁵⁰ System uporządkowania materiału odbiega od tego, który wprowadził duński paremiograf Peder Syv: u niego nazwy grup są jednowyrazowe (nigdy w formie zdań) ułożone w porządku alfabetycznym. Stąd trudno stwierdzić wpływ struktury tego zbioru na pracę Bircheroda (Sørensen 1980:170).

myśli, na zwięzłe, lapidarne rady i przestrogi, wzmacnia wymowę ideową oraz potencjał perswazyjny sentencji.

Innowacyjność obserwuje się w makrostrukturze słowników. Nowością jest układ leksykograficzny materiału paremiologicznego. Obok porządku alfabetycznego pojawia się nowa organizacja słowników w postaci układu tematycznego.

Z analizy zbiorów wynika, że język duński jeszcze się zupełnie nie wyzwolił z hegemonii łaciny. Po raz pierwszy ukazuje się słownik wielojęzyczny z językami nowożytnymi. Wraz ze zmianą stosunku odbiorców do przysłów zmienia się funkcja zbiorów i samych przysłów. Charakter moralizatorski, choć wciąż obecny i dominujący, przestał być jedynym powodem, dla którego sięga się po przysłowia, i lekko usuwa się w cień. Czytelne są inne motywacje: obok celów dydaktycznych i moralizatorskich odnotować można pragmatyczne oraz użytkowe podejście do paremii jako środków językowych o niepodważalnych walorach stylistycznych i o znaczym potencjale retorycznym. Autorzy książek, w tym również naukowych, z upodobaniem sięgali po przysłowia jako środki ubarwiający styl, względnie komentujące narrację. Przysłowie wciąż jest uważane za niepodważalny środek retoryczny i argument, z którym się raczej nie dyskutuje. Nowością jest wykorzystanie przysłów do celów parodystycznych i rozrywkowych. Oznacza to, że przysłowie powoli traci funkcję lekcjonarza i poradnika, osłabia się jego rola skarbnicy wiedzy i księgi mądrości. W analizowanym okresie wyraźnie widać przewagę paremiografii nad paremiologią, w ramach której dopiero budzi się refleksja metodologiczna i podejście teoretyczne.

Diachroniczny przegląd duńskiej tradycji paremiograficznej potwierdza definicyjne przymioty paremii: niezwykłą żywotność tych tekstów oraz nieznaczną zmienność. Jako przeciwwaga dla internacjonalizmów i międzynarodowego charakteru wielu przysłów pojawiają się opracowania gromadzące sentencje o zasięgu i znaczeniu regionalnym.

Literatura

- BONSER Wilfrid / STEPHENS Thomas Arthur, 1930, *Proverb literature: a bibliography of works relating to proverbs*, London.
- BREGENHOJ Carsten / PÄTT Solveig (red.), 1994, *Politikens Ordsprogleksikon*, København.
- BRICKA Carl Frederik (red.), 1887–1905, *Dansk Biografisk Lexikon I–XIX*, København.
- CZAPLIŃSKI Władysław / GÓRSKI Karol, 1965, *Historia Danii*, Wrocław.
- Den danske salmebog*, 1956, København.
- DUPELSSIS Pierre-Alexandre, 1833, *Bibliographie parémiologique*, Paris.
- HALLER Joseph, 1883, *Altspanische Sprichwörter und sprichwörtliche Redensarten aus den Zeiten von Cervantes I–II*, Regensburg.
- KARKER Allan, 1982, *Kjær Iver / Sørensen Kousgård John, 1977–1981, Danmarks gamle Ordsprog I–VI*, København (recenzja), w: *Historisk Tidsskrift*, Bind 14, række 3, s. 356–362.
- KASZYŃSKI Stefan H. / KRYSZTOFIAK Maria, 1985, *Dzieje literatury duńskiej*, Poznań.

- KJÆR Iver, 1981, Daniel Matras Proverbes, w: Kjær Iver / Sørensen John Kousgård (red.), 1977–1981, Danmarks gamle ordsprog bd. V, København.
- KJÆR Iver / HOLBÆK Bengt, 1969, Ordsprog i Danmark: 4000 ordsprog fra skrift og tale gennem 6000 år, København.
- KJÆR Iver / SØRENSEN Kousgård John, 1977, Hans Thommissøns Ordsprog, Poul Enevoldsen: Farrago, w: Kjær Iver / Sørensen Kousgård John (red.), 1977–1981, Danmarks gamle ordsprog bd. II, København.
- KJÆR Iver / SØRENSEN Kousgård John / FREDERIKSEN Niels Werner (red.), 1987, Problemata et proverbia moralia. Hans Chr. Sthens ordsprog, w: Kjær Iver / Sørensen Kousgård John (red.), 1977–1981, Danmarks gamle ordsprog bd. IV, København.
- KJERSGAARD Erik, 1983, Kjersgaards Danmarkshistorie 2, København.
- KRZYŻANOWSKI Julian (red.), 1969–1978, Nowa księga przysłów i wyrażen przysłowiowych polskich, t. 1–4, Warszawa.
- MAYREDER Carl, 1877, Die Polyglotte Sprichwörterliteratur, w: Rivista di Letteratura Popolare I/1877, s. 241–265.
- MOLL Otto Ernst Eugen, 1958, Sprichwörterbibliographie, Frankfurt am Main.
- NOPITSCH Christian Conrad, 1833, Literatur der Sprichwörter, Nürnberg.
- ØSTERGAARD Vilhelm, 1907, Illustreret dansk Literaturhistorie. Danske Digtere i det 19de Aarhundrede, København.
- SØRENSEN Kousgård John, 1977, Hans Thomesens Ordsprog. Poul Enevoldsen: Farrago, w: Kjær Iver / Sørensen Kousgård John (red.), 1977–1981, Danmarks gamle ordsprog bd. IV, København.
- SØRENSEN Kousgård John, 1980, Samlinger fra 17. århundrede, w: Kjær Iver / Sørensen Kousgård John (red.), 1977–1981, Danmarks gamle ordsprog bd. VI, København.
- WINKEL Horn Frederik, 1881, Den danske Litteraturs Historie fra dens Begyndelse til vore Dage I–II, København.